

3 Využití významu slov (doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Zapomenutí na vlastní strasti vede ke smělosti.

(Demokritos)

Cíle

Po prostudování této kapitoly získáte předpoklady k tomu, abyste dokázali:

- Charakterizovat lexikální jednotky, které ovlivňují stylistickou hodnotu textu.
- Vysvětlit pojmy synonyma, antonyma, homonyma, polysémie.
- Popsat principy přenášení významu slov (metafora, metonymie, synekdocha).
- Uvědomit si systém ve slovní zásobě jazyka z hlediska lexikologie.
- Pochopit význam frazeologie a uvědomit si její funkci v projevech.

Průvodce studiem

Ve třetí kapitole se zaměříme na využití významu slov, a to z lexikálního, ale také ze stylistického hlediska. Považuji uvedenou kapitolu za důležitou, protože je úzce spojena s jazykovou praxí, ale také s pestrostí i originalitou vyjadřování. Jednotlivé jevy budou doloženy konkrétními příklady, ale také cvičeními, jejichž zvládnutí přispěje k vaší lepší orientaci v problematice. Přeji vám hodně úspěchů při studiu.

Doba potřebná ke studiu

Předpokládám, že kapitolu zvládnete prostudovat během **3 hodin**.

3.1 Synonyma ↑

Základním znakem synonym je **společná pojmenovávací funkce** (shodné denotativní významy). K jedinému denotátu se vztahuje více slov. Synonymie (souznačnost) existuje ve všech jazykových plánech, nejvíce je však rozvinuta a teoreticky nejlépe propracována ve slovní zásobě.

Charakteristika
a dělení synonym

Podle rozsahu dělíme synonyma na:

- **úplná** (absolutní), př. *hezký - pěkný, louže - kaluž*;
- **terminologická**: *nerost - minerál, mluvnice - gramatika*;
- **částečná**, a to **ideografická** - nejsou ve všech kontextech zaměnitelná, př. *kaz - vada* (materiálu, charakteru, ALÉ: *zubní kaz x vada výslovnosti*); **stylistická** - liší se stylovými příznaky (*chytrý - bystrý - mazaný - vychytralý - pálený - vykutálený - prohnaný; stařec - děd - děda - dědek - stařík - staříček* -

stařešina - kmet; koukat - hledět - patřit - čumět zírat - civět apod.); **expresivní** (zajíc - ušák, slepice - pipka); **dobová** - představují k neutrálním pojmenováním pojmenování archaická (nýbrž - anobrž, protože - anžto, severní - půlnoční, duchověda - psychologie); **frekvenční** - liší se četností výskytu (táti - jihnouti, paprsek - prokmit).

Pro zájemce

Terminologická synonyma musí být synonymy absolutními, protože termín má být vždy jednoznačný, př. *kysličník - oxid, čidlo - senzor, výběr - selekce, látka - substance, tvořivost - kreativita, pružnost - elasticita, rozměr - dimenze* aj. V mnoha případech jde o kalky (doslovné překlady), př. *životopis - biografie, pravopis - ortografie, zeměpis - geografie* aj. V rámci terminologie se doposud věnuje malá pozornost synonymií komponentů slov složených a synonymií jednotlivých předpon, př. *mnohokulturní - multikulturní, protikorozní - antikorozní, odblokovat - neblokovat* aj. Za synonyma nemůžeme považovat termíny, které označují různé pojmy. Je tomu například při označení *chlorid sodný - sůl kuchyňská*. Chlorid sodný představuje binární chemickou sloučeninu chloru a sodíku a má chemickou značku NaCl. Sůl kuchyňská představuje směsní látku, jejíž hlavní složka je sice NaCl, ale obsahuje i další přísady, např. jod a jiné minerály. Není proto správné používat termín *kuchyňská sůl* jako synonymní termín pro *chlorid sodný*. V popularizačních projevech lze někdy tolerovat dvojice slov, z nichž jedno představuje přesný (ale dlouhý) termín, kdežto druhé univerbizovanou alternativu, př. *přepravní nádoba - přepravka, nýtovací stroj - nýtovačka* aj.

Podle slovnědruhové příslušnosti se vyskytují synonyma u všech slovních druhů, i když nejsou rovnoměrně zastoupena, př. *chlapec - hoch - kluk; podnos - tác; bílý - bělostný - sněhový - sněhobilý - alabastrový - křídový; tu - zde - tady; dělat - pracovat - konat - činit; okolo - kolem; ach - ouvej - ouha; ale - avšak - však; který - jenž; jedna - raz* aj.

Pro zájemce

K nápadným znakům lidové řeči můžeme řadit uplatnění zvukové podoby jazyka. Není jistě nadsázka, že právě v různých hláskových útvarech vidíme přežívat víru v magickou sílu slova. Nemáme na mysli pouze dětská říkadla, anebo projevy dětí, když se učí mluvit, ale například spojení dvou slov typu: *láry fáry* (ve významu odmítnutí), *hala bala* či *hatla patla* (nepořádně něco dělat, pomíchat), *kliky háky* nebo *čiry čary* (něco načmáraného), ve výroku *hat' mat', jen to nezmat'* pravděpodobně vidíme původ slova *hatmatilka* (zmatená, nesrozumitelná řeč), sebrat si můžeme *saky paky* a odejít apod. V dialektu existuje například spojení *hury bury* (Moravané takto vyjadřují jednak rozruch či nepořádek, přeneseno na člověka spojení znamená, že jde o osobu nakvašenou nebo prchlivou), poněkud zhruběle nám připadá označení někoho jako *hrc* či *prc*, dokonce i to, pokud se o dívce praví, že je do určitého muže *hrc prc*. Doposud se užívá ustálených spojení typu *křížem krážem, třesky plesky, volky nevolky* apod., aniž si ve skutečnosti uvědomujeme jejich význam, neuvědomujeme si již ani to, že uvedených slov nelze v jiných spojeních použít. Do popředí vystupuje citová zabarvenost obrátů a obraznost vyjádření. Jestliže někoho pošleme *do háje* nebo *k šípku*, nelze výrok chápat doslovně, ale pouze jako odmítnutí vyjádřené ustálenou konstrukcí. Domníváme se, že uvedené příklady mohou sloužit ve slohu nejen jako ukázky synonymních vyjádření lidového původu, ale také oživit vyprávění se záměrem upoutat pozornost posluchače nebo čtenáře.

Podle struktury pojmenování rozlišujeme synonyma:

- jednoslovná (*bída - nouze*);
- víceslovná, souslovná (*milovat - mít rád, rajtky - jezdecké kalhoty*);
- frazeologická (*problém - tvrdý oříšek; chytrý - všemi mastmi mazaný, má pod čepicí, má za ušima, nejedl chleba jenom z jedné pece, jde na to od lesa, má všech pět pohromadě...*).

Podle původu rozlišujeme synonyma tvořená:

- domácími slovy (*hezký - pěkný, kouř - dým*);

- domácími a přejatými slovy (*prvek - element, hmota - matérie*);
- slovy cizího původu (*indikátor - senzor, abstrakt - resumé*).

Využít lze i **zeměpisných pojmenování**, př. *Etiopie - Habeš, Siam - Thajsko, Persie - Irán* aj.

Úkol 20

Určete druh synonymie:

Tvarosloví - morfologie; království - monarchie; rudý - červený; dusit - tlumit; pusa - ústa - huba - tlama; pokoj - klid - ticho; zástupce - pravá ruka; čmelák - medák; pít - bumbat - chlastat; jaro - vesna; mít rád - milovat - zbožňovat; aspekt - zřetel; umřít - dokonat - zesnout - odejít navždy - skonat; tělocvik - tělák - tělesná výchova; lučba - chemie; místnost - pokoj - cimra - světnice; typický - charakteristický.

Synonyma se společným významem vytvářejí **synonymní pole**. V jeho centru je pojmenování, které označuje denotát svým základním významem, tzv. **dominanta**, př. **DŮM**: *budova, stavba, stavení, obydlí, barák, barabizna, chatrč, chajda, chalupa, chata, chýše, statek, usedlost, vila...*

Kromě toho se synonyma seskupují do **synonymních řad**, v jejichž čele stojí **dominanta**, př. *statečný - chrabrý - udatný - hrdinný - hrdinský - rekovný - neohrožený - nebojácny*.

V rámci synonymních řad si můžeme všimnout intenzifikace jednotlivých synonym, ať už jde o zesílení významu (*krásný - překrásný - nádherný - přenádherný*) nebo zeslabení významu (*umlkat - slábnout - tichnout - zanikat*).

Úkol 21

Vyberte synonymní dvojice nebo řady a uveďte, která slova se za synonyma nepokládají:

Tu povstal pan soudce a řekl slavnostně: „Ted' teprve vidím, že Král František neukradl, neuzmul, neodcizil, neštípl, nešlohl a rovněž si nepřisvojil z peněz u něho uložených ani brka, šupu, vindry anebo findy, nykláku, groše ani troníku, ačkoli, jak potom zjištěno, neměl sám ani na munzemli nebo dalamánka nebo též na housku, žemli či jinou poživatinu aneb pochutinu, zvanou též pekařský výrobek a latinsky cerealia. Prohlašuji tímto, že Král František je nevinný vraždou, mordem, latinsky homicidiem, zabitím, zakopáním mrtvého, loupeží, násilím, krádeží a vůbec zlodějčovinou...”

(Podle K. Čapka)

Příklad

Hovorového jazyka při hromadění synonym mistrovským způsobem využíval například Čapek, a to jak sloves (listonoš se *nachodí, naběhá, nadrandí, nalítá, nahoní, našlape...*), tak podstatných jmen (...tak to vy jste *ten trumbera, ten bloud, to tululum, ten pleticha, ten trumpeta, ten vrták, ten truhlík, ten makovec, to nemešlo, to trdlo, to pometlo, ten tulipán, ten jelimánek, ten přetrhdílo, ten splašený, ten střelený, ten trhlý, ten seknutý a ten pytlem praštěný, ten nádiva, ten nekola, ten nekňuba, ten mrtáfa, ten ňuma, ten slíva a ten bambula, ten kašpar, ten janek, ten matěj, ten vaněk, ten kuba, ten popleta, co nám hodil do poštovní schránky to psaníčko bez známky a adresy), ba dokonce i citoslovci (*Jejdanečku, to pálí! Kryndypána, to štípe! Kruciturci jejej šmankote ochochoch au lalala ouha krucinál jemine hu safra fujloty propánajána jemináčku ojej achich nemoutě můj ty tondo uf panenka skákavá krucifagot ouvej mamí óejkote echech lidičky brrr krucipísek ujuj pro pánečka sakulente óhoho ajaj krutiputi...*). Žáci mohou v Čapkových pohádkách hledat další*

příklady synonym, všimnout si jejich expresivity, způsobu tvoření a vhodnosti použití v různých situacích.

Synonyma je třeba odlišit od **variant**, př. *polévka/polívka, brambor/brambora*, neboť varianty nejsou synonyma. O synonymech nářečních nebo slangových lze mluvit jen z hlediska národního jazyka. Synonymní nejsou různojazyčná pojmenování: *tužka - karandaš - Bleistift* (jde o jazykové ekvivalenty). Synonymy nejsou ani **tautonyma** (*chlapec - ogar, žena - roba*).

Pro zájemce

Od kulturního uživatele národního jazyka se očekává, že při komunikaci používá pro vyjádření stejné skutečnosti různá synonymní slova. Obohacuje tím svůj projev, vyjadřuje jemnější významové odstíny a vyvaruje se stereotypu i opakování slov. Projev se stává zajímavější a pestřejší. Na základě našich výzkumů na základních školách lze konstatovat, že současná situace není právě nejlepší. Při sestavování synonymických řad můžeme považovat za velký úspěch, jestliže žák sestaví takovou řadu o pěti slovech. Při samostatném plnění tohoto úkolu žáci mnohdy nedokáží sestavit ani řadu o třech slovech. Uvedený úkol nabízí celou řadu možností, jak se synonymy pracovat. Zřídka se omezujeme pouze na synonyma absolutní, neboť případy naprosté shody všech semémů dvou synonymních lexémů nejsou časté. Pro práci lze využít záznamů typických kontextů u slovníkových hesel, neboť na nich lze velmi dobře uplatnit kritérium zaměnitelnosti. Doporučujeme upozornit na to, že během vývoje některá ze synonym již zastarávají, anebo získávají jiný příznak. Nemusí jít pouze o jména vlastní, často je uváděn příklad *rozhlas - rádio*. Slovo *rádio* má též význam *radiový přijímač* a v synonymním významu se slovem *rozhlas* získává již příznak *hovorový*. Práce s frazeologismy nabízí učitelům také různé možnosti. Při našich výzkumech se setkalo s ohlasem sledování posunu v současné frazeologii. Doporučujeme věnovat pozornost vyjadřování žáků a připravit si přehled současných, nejčastěji používaných frazeologismů, př. *nechápat - má dlouhé vedení; IQ tykve; IQ mrazícího boxu; vedení přes Alpy; špatné zapalování; v hlavě švorc; zanešené závity; zakopaný kabel... je dutý jako bambus; nechápat jako pako; jako hotentot; nechápat jako osel / jako koza / jako moje ségra / jako dutý strom; nechápat jako hlavolam; zmatený jako ještěrka; nechápat jako krysa; stojí / sedí si na vedení; neví, která bije; než mu to zapálí, tak vysedím důlek; tupý jako poleno / jako šavle; dejte mu kanára do ruky a pošlete ho zpátky na strom* apod.

Nový způsob vyjadřování žáků může přinést mnoho podnětů pro učitele českého jazyka. Je třeba všimnout si třeba sklonu k vulgárnímu vyjádření, které v mnoha případech chápou žáci již jako neutrální, př. *nešikovný - je levý jak šavle / jak poleno; drží to jak prase kost; drží to jak svině cvičky; je nešikovný jako slon; je šikovný jako školník, který se oběsil na splachovadle; je zmatený jak lesní včela; dej mu šroubovák a on si vypíchne oko* apod.

Úkol 22

Z uvedených synonym vyberte ta nejvhodnější:

Než houbař (*najde, nasbírá, nashromáždí, naplní, nalezne, objeví, vyhledá*) košíček hřibů, projde školou (*Isti, falše, chytráctví, mazanosti, podvodu*) a obratnosti. (*Hněvá se, zlobí se, durdí se, rozčiluje se, je naštvan, je namíchnut*) na zhnědlé listí, (*lesknoucí se, třpytící se, blyštící se, blýskající se, míhající se, zářící, svítící*) ranním vlhkem, (*válčí, pere se, bojuje, zápasí, rve se*) s holubinkami, které nastražují svá mlád'ata do stejných mechových (*pelechů, hnízd, lůžek*) jako hřiby. S (*lupinky, lístky, lístečky, plátky*) šišek, které (*shodila, svrhla, spustila, srazila*) veverka (*hodujíc, mlsajíc, žerouc, jedouc, pochutnávajíc si*) a které šilhají mezi kořeny (*pošklebující se, posmívající se, pitvořice se, tvářice se*) pitvorně všem zbytečným houbařovým (*poklonám, sklonům, úklonům, shýbnutím, sehnutím*).

(Podle M. Majerové)

Úkol 23

Doplňujte do textu co nejvíce sloves, která vyjadřují pohyb:

Na hřištiněkolik chlapců. - Kočka se tyčkovým plotem. - Na zápražíněkolik vrabců. - Po zahradní pěšiněmravenci. - Vítrprádlem zavěšeným na šňůře. - Štěňatav trávě. - Fazole sepo nízkých tyčích. - Dlouhé stíny sepo protější zdi. - Chlapec sedavem zvědavců. - Hladoví vrabci až docela blízko k naší lavičce.

Pro zájemce

Terminologická synonyma, jak jsme již uvedli, musí být synonymy absolutními, protože termín má být vždy jednoznačný. Je třeba si osvojovat především systémové dvojice synonym, př. *převravník - kontejner, rozměr - dimenze* apod. Z uvedených příkladů vyplývá, že nejčastěji je ve dvojici termínů jeden termín národní a druhý mezinárodní. Lze poukázat také na skutečnost, že v mnoha případech jde vlastně o kalky, tj. doslovné překlady, př. *životopis - biografie, pravopis - ortografie* aj. Vzhledem k pokračující tendenci internacionalizace vědeckotechnické terminologie lze tento stav považovat za racionální kompromis a existenci takových dvojic doporučujeme tolerovat. V odborné komunikaci jsou synonymní termíny rovnocenné, ale v odborné komunikaci v rámci mezinárodní komunity doporučujeme preferovat srozumitelnější mezinárodní termíny. Pro komunikaci v rámci vzdělávacího procesu v systému doporučujeme preferovat termíny domácího původu. Vzhledem k výzkumům srozumitelnosti textů by se měly internacionální termíny zavádět jen po zralé úvaze a přiměřeně věku žáků. V odborných předmětech je vhodné uvádět paralelně s národními termíny také internacionální termíny daného oboru.

V terminologii se vyžaduje, aby se stejné systémové nebo jiné vztahy vyjadřovaly stejnými jazykovými prostředky. Jestli je např. ve většině technických oborů kodifikován termín *odolnost proti korozi*, nelze předložku *proti* nahradit předložkou *vůči*, i když se tím význam termínu v podstatě nezmění.

Existence většího počtu synonym (než je dvojice národní termín a internacionální termín) zbytečně ztěžuje komunikaci. Stejnou informaci je v takovém případě v databázích nutné umístit pod více klíčovými slovy, respektive tezaurovými hesly. Dochází pak k prodlužování vyhledávání informací a klade zvýšené nároky i na kapacitu paměťových zařízení.

Některé synonymní dvojice však lze v odborné terminologii tolerovat. Jde např. o synonyma, z nichž jedno představuje vývojem překonaný nevhodný termín a druhé termín nově zaváděný, př. *mřížková konstanta - mřížkový parametr, měrná elektrická vodivost - elektrická konduktivita* apod. Z důvodu respektování principu ustálenosti se doporučuje tolerovat existence skupin termínů, ve kterých byly použity ekvivalentní mezinárodní komponenty a předpony, př. *anomální - abnormální, dipólový - bipolární* apod.

3.2 Antonyma a lexikální negace ↑

Antonyma jsou slova opačného významu (*dobrý - zlý, blahobyť - bída*). Většina slov antonyma nemá, př. *stůl, strom, pták, písek, škola, ulice* aj. Stejně jako u synonym jde o **vztah významový** (o kategorii logickou a sémantickou).

Charakteristika
a dělení antonym

Logika rozlišuje opačné pojmy dvojího druhu:

- členové **kontradiktorické** dvojice se navzájem vylučují, př. *rub - líc*,
- členové **kontrární** (protikladné) dvojice se nevylučují a předpokládají existenci středního členu, př. *velký - (prostřední) - malý, bílý - (šedý) - černý*.

Lexikální antonyma jsou tvořena slovy nepřibuznými (*pravda - lež, mír - válka, mluvit - mlčet, ticho - hluk, pracovat - odpočívat*). V odborné terminologii jsou to často slova cizího původu: *konkrétní - abstraktní*, může však jít i o původ domácí: *klad - zápor, růst - pokles*, nebo o celá sousloví: *lehké/těžké strojírenství* aj.

Antonymie převažuje u podstatných jmen (*světlo - stín, píle - lenost*), přídavných jmen (*dlouhý - krátký, široký - úzký, horký - studený, suchý - mokrý, umělý - přírodní*) a sloves

(spát - bdít, smát se - plakat, brát - dávat), ale i u dalších slovních druhů: u zájmen (každý - žádný, nikdo; něco - nic), příslovcí (zde - tam, brzy - pozdě, málo - hodně), u předložek (nad stolem - pod stolem, za dveřmi - před dveřmi, s tebou - bez tebe), částic (ano - ne) nebo citoslovcí (prrr - vijé) aj.

K různým významům slov někdy existují různá antonyma: *pravý - levý, falešný, podržený* (rukopis); *dobrá (člověk) - zlá, špatná (člověk), hladký - podle kontextu hrubý nebo drsný* apod.

Pro zájemce

Antonymie se nemusí vždy přenášet na další odvozeniny, ale může jít o antonymii jinou než u slov základových př. *velký - malý, velikán - trpaslík*, anebo nemusí existovat vůbec, př. *přímý - křivý, 0 - křivule*.

Slovotvorná antonyma jsou tvořena slovy příbuznými, odvozeninami a složeninami. U některých autorů bývá vylučována předpona *ne-*, obvykle se uvádí, že jde jen o popření kladného slova (negace). Máme na mysli především slovesa, která lze negovat neomezeně: *nalít - nenalít* (jde o lexikální negaci, neboť antonymum je *vylít*). U dvojice slov *svár - nesvár* o antonymii nejde, neboť obě slova mají shodný význam. Protikladný význam nemá ani dvojice slov *tvor - netvor*, neboť *netvor* je vlastně také *tvor*, i když škaredý (ale i „velmi zlý člověk“).

Pro zájemce

Antonymní protějšek nelze vytvořit ke každému termínu, př. k pojmu *reálné číslo* neoznačuje antonymum hovorový výraz *nereálné číslo* (ve smyslu „číslo, které nepřichází v úvahu“). Nelze rovněž uvést k hodinářskému termínu *nepokoj* antonymum *pokoj*, neexistuje adekvátní protějšek k termínům *negativ*, *negatron* aj. Rovněž dvojice *český - nečeský, sklo - nesklo* nejsou ve svém významu vlastně antonyma.

- **Odvozeniny** tvoříme předponami: *ni-* (či - ničí, kdo - nikdo, kudy - nikudy, jak - nijak), *bez-* (*charakterní - bezcharakterní, motorový - bezmotorový*), *proti-* (*jed - protijed, hráč - protihráč, lidový - protilidový*) a cizími předponami *a-/an-* (*typický - atypický, organický - anorganický*), *i-/in-* (*racionální - iracionální, tranzitivní - intranzitivní*), *anti-* (*humanistický - antihumanistický*), *kontra-* (*indikace - kontraindikace, špionáž - kontrašpionáž*). Mnohdy pozitivní člen neexistuje a je nahrazen opisem: *mající ruce - bezruký; mající hlavu - bezhlavý* aj.
- **Složeniny**. Antonymita složenin vyplývá a je odvozena z antonymity jejich prvních částí, př. *pravo-/levotočivý; slabo-/silnoproudý*, ale i *mlado-/staročech; velko-/maloobchod; dlouho-/krátkovlnný; nízko-/vysokofrekvenční; makro-/mikročástice; makro-/mikropohyb; makro-/mikrostruktura; uni-/multipolární* aj. Méně často tvoří antonymii druhá část složeniny: *-filní/ -fobní (hydrofilní/-fobní povrch)*.
- V antonymickém vztahu mohou být nejen slova, ale také *sousloví (ostrý úhel - tupý úhel)*.

Úkol 24

Rozlište antonyma na lexikální a slovotvorná:

Někdy - nikdy; dlouhý - krátký; morální - amorální; spát - bdít; začít - skončit, smotat - rozmotat; pravotočivý - levotočivý; příjezd - odjezd; široký - úzký; tranzitivní - intranzitivní; vpředu - vzadu; hráč - protihráč; předpažit - zapazit, dolů - nahoru.

Pro zájemce

Stylistické využití antonym. Již v průběhu předcházejícího textu jsme upozornili na možnosti stylistického využití některých dvojic antonym. Mnohé z těchto dvojic slov jsou v lidské mysli spojeny velmi těsně. Je to způsobeno tím, že od dětství je poznáváme společně. Už dítě ví, že voda je *teplá* nebo *studená*, že někdo je *hodný* a někdo zase *zlý*. Antonym se využívá k vyjádření protikladu, př. *rub a líc, světlo a tma, život a smrt, válka a mír* aj., a některé z těchto protikladů jsou už lexikalizované.

V aktuálním užití vstupují do protikladu slova, která v jiných případech antonymy nebývají. Máme na mysli například konfrontaci obrazných významů v uměleckém stylu, př. *plamen - vítr, krev - mléko* aj. Antonyma aktualizují v uměleckém stylu výpověď, vyjadřuje se jimi hyperbola (*tloukl ho hlava nehlava*), antiteze (*mladost - radost, staroba - choroba*), na antonymii je založen oxymoron (*veřejné tajemství*), litotes (*není to nejhorší.*), antifráze (*láska na poslední pohled*), ironie, která bývá v mluveném projevu vyjádřena intonací, př. *Ty jsi to spravil! To je pěkné nadělení!*, v psaném projevu můžeme dát slovo do uvozovek, př. *To je „vynikající odborník“* (je neodborník). V oblasti hovorového stylu patří k antonymním dvojicím ustálená spojení, př. *sliboval hory doly, myslím na něho ve dne v noci, šel cestou necestou, pomalu dál dojdeš* aj., antonyma se mohou spojovat pro označení úhrnu, př. *mladí staří, pán nepán* (tj. všichni); *vstávajíc lehajíc* (tj. vždy) aj. V lidových pořekadlech i v literatuře období renesance a baroka je zvláště rozšířený paradox (*Pomalu dál dojdeš. - Čím více milujeme, tím blíže jsme k nenávisti.*). Antonymní povahu mají rovněž frazeologické obraty (*bdít - tlouct špačky; zůstat - vzít do zaječích*).

V opozičním vztahu jsou slova často tak pevně spojena, že se okamžitě vybavují a mohou se stát námětem pro různé jazykové hry. Uvedeme-li slovo *láska*, vybaví se nám obvykle *nenávisť*, obdobně dvojice slov *pracovat - zahálet, jemný - hrubý* aj. Uvedené příklady nelze automaticky aplikovat na případy další. Můžeme si položit otázku, zda lze vytvořit antonymum ke slovu *moudrý*. Asi to nebude jednoduché, neboť slovo *hloupý*, už existuje ve dvojici *hloupý - chytrý*. Moudrý člověk je chytrý, avšak chytrý člověk nemusí být moudrý. Obtížně najdeme vhodné antonymum, i kdybychom vybírali ze slov dalších. K obdobné situaci dospějeme, pokud se zamyslíme nad škálou barev. Dvě krajnosti barev existují v případě *černý - bílý*, ale oproti tomu máme jen *zelený, hnědý, modrý* aj. Pouze v lidové poezii se někdy staví do protikladu i barvy, př. *zelené lesy - černé lesy*. Lidová píseň, která zpívá o lese, uvádí *zelený les*, avšak neméně častý je protiklad *černý les*, spojený například s pohádkami. V *černém lese* zabloudili nejen Mařenka a Jeníček, ale potkala v něm také Karkulka zlého vlka a do *černého lesa* zavedl myslivec Sněhurku. Pokud však lidová poezie hovoří o *háji*, je spojen vždy s adjektivem *zelený* (*Pásla ovečky v zeleném háječku, pásla ovečky v černém lese...; Hej haj, zelený háj...; Hájku, háječku, hájku zelený...*). Můžeme proto vzít v úvahu i dvojici *zelený háj - černý les*.

V lidové mluvě je velmi časté vyjádření situace nebo označení charakteru formou protikladu, př. *Pod sladkým medem tráví lidi jedem. - Po lžičce dává, po lopatě bere. - Nejkosavější ženy nemívají obyčejně žádné zuby.*, které je zvláště časté v přirovnání, př. *Stojím o tebe jako rolník o pejřavku. - Letí jako stojatá voda. - Je tlustý jako opuchlý prut. - Je červený jako mlynářova čepice. - Je vášný jako slepičí peří.*

Některá slova nemají v našem jazyce své protějšky, př. *nebožtík, nevrlec, nezdara, neurvalec, nešika, nejapný, nevraživý, nepřeborný* apod. Uvedených slov využívají i naši spisovatelé a jejich texty mohou motivovat k slohovému využití i naše žáky či studenty.

Příklad

I na nejapné otázky se snažím odpovídat jasně. I když bych těžko vysvětloval povahu a podobu japnosti. Čeština má několik takových slov, která se vyskytují jen v záporném tvaru - snad pro častý reformační či protestní postoj našich národů k nějakému hnutí ve světě. Například: nemešlo. Nebo nekňuba. Nebo: nevrlý. Nebo: nestoudnost. Ale řekněte sami - dovedete si představit mehlo? Kňubu? Znáte někoho, kdo by byl naprosto stoudný? Nebo nádherně vrlý? Já vím, řeknete mi, že zápornost oněch tvarů je pouze zdánlivá. Ale tak je to u nás skoro vždycky a se vším.

(M. Horníček)

Pro zájemce

Pro hlubší poznání systému jazyka i terminologické problematiky by bylo vhodné častěji pracovat s antonymy. Protože neexistuje dostatek vhodné literatury, doporučujeme vytvořit si vlastní databázi, popřípadě databázový systém, který bude obsahovat například slovník odborných antonymních termínů určitého oboru, slovník antonymních předpon a výklad jejich významu, popřípadě slovník synonymních antonymických předpon. Autor takového materiálu by měl možnost otevřený databázový systém stále rozšiřovat a aktualizovat, jeho součástí by se staly termíny získané excerpcí z pramenů, dokumentů příslušného oboru (monografie, učebnice, studie, standardním způsobem editované odborné encyklopedie, odborné výkladové slovníky, terminologické normy aj.). Zvláštní pozornost bude třeba věnovat neologismům, neboť někdy (především u slov cizího původu) váháme nad spisovnou výslovností, nad použitím alternativních dublet, nad tím, zda jde o slovo slangové či hovorové apod. Uvedená pomůcka by mohla přispět k probuzení zájmu o problematiku, ale také pomoci rozšířit slovní zásobu žáků či studentů.

3.3 Homonymie a polysémie ↑

Při rozlišování homonymie a polysémie se uplatňuje především **mimojazyková skutečnost** (stejně pojmenované věci i jevy jsou spojeny určitými společnými vlastnostmi, které se odrážejí ve významech slov, př. *slabý* ve spojeních *slabý organismus*, *slabý žák*, *slabé světlo* aj.)

Přechod mezi homonymií a polysémií

Mnohovýznamová (mnohoznačná) slova mají dva nebo více významů vztahujících se ke dvěma nebo více denotátům. Proces vznikání nových významů u existujících lexikálních jednotek se označuje jako **sémantické tvoření pojmenování**. Polysémie vzniká v kontextu na principu metafory a má obdobné stylistické uplatnění jako homonymie. Na využití polysémního výrazu může být budován výrazný kontrast obou významů. V odborném stylu přispívá k adaptaci běžných slov pro terminologické účely, př. *drak* - trup letadla aj. Mezi homonymií a polysémií je plynulý přechod.

Příklad

Slovo *pero* poznal člověk nejprve jako *husí pero*, které se začalo používat na psaní ještě dříve, než vznikla plnicí pera, propisovací pera apod. Obsah současného pojmu se zcela vzdálil „husímu peru“ (a není mezi nimi žádná sémantická souvislost, zůstalo jen společné pojmenování. Analogicky vznikla i pojmenování *druh* (forma - přítel), *výklad* (slohový postup - výstavní prostor), *předmět* (věc - větný člen), *takt* (tempo - slušnost) aj. O plynulosti hranic mezi homonymy a polysémií svědčí i konvertovaná slova, která sice přešla z jednoho slovního druhu do druhého, avšak nestala se pravými homonymními slovy, př. *ale* (spojka - částice - citoslovce), *okolo*, *blízko*, *uprostřed* (adverbium - předložka), *raněný* (adjektivum - substantivum), *dobře* (adverbium - částice) aj. V těchto případech již jde o homonymii (viz dále).

Homonyma (souzvučná slova) jsou slova se stejnou formou, ale zcela různým významem a původem, př. *kolej* (stopa kola x studentská ubytovna - z lat. *collegium*), *čelo* (část hlavy x hudební nástroj - z it. *violoncello*). Existuje i tvaroslovná homonymie, př. *ženě* (3., 6. p. sg.), a homonymii ve slovtvorbě (přípony ve slovním tvoření, př. *-ek*: *bíl-ek* - nositel vlastnosti x *strom-ek* - deminutivum. Stejná forma se vztahuje ke dvěma i více denotátům. V češtině např. zanikl název *česneku polního* LUK, protože byl homonymní s názvem zbraně.

O homonymech

Pro zájemce

K doložení homonymie můžeme uvádět mnoho humorných výroků, př. *Koláři jsou nejlepší politikové: dovedou vždy udělat nápravu* (náprava - osa vozidla, na kterou se nasazují kola oproti abstraktnímu vyjádření ve významu „zdokonalení, zlepšení“). Počet homonym totiž roste s přejímáním slov znějících stejně jako výrazy, jež jsou stálou součástí naší slovní zásoby. Příklad můžeme uvést z módní angličtiny. Když řekneme dívce na zahradě *plej!*, může se tato dívka přenést na tenisové hřiště (viz anglické *play* pro zahájení tenisové hry) a odpovědět výrazem *Ready!* Obdobné souvislosti nalezneme i s jinými jazyky, př. když se někdo pochlubí, že pojede *na Capri*, může se neznalý člověk podivit, proč nechce chytat *kapry* doma. Komický dialog vnikne i mezi dvěma ženami při nepochopení kontextu: *Co říkáš toaletě? - Já jsem tam ještě nebyla.*

K nepravým homonymům řadíme:

Nepravá
homonyma

- **homofony** - jsou shodné ve zvukové podobě, ale odlišné v grafické podobě (*být x bit, vyset x viset, vézt x vést, zpráva x správa, sušší x suší, dup x dub*);
- **homografy** - shodné v grafické podobě a odlišné ve zvukové podobě (*panický* - od panika a panic);
- **mezislovní homonyma** - tvoří je slovo a slovní spojení (*zapět x za pět, máti x má ti*);
- **mezijazyková homonyma** - slovenština (*pečeň* - játra; *pivnice* - sklep; *sprostý* - hloupý); ruština (*mir* - svět, *čas* - hodina); slovinština (*otrok* - dítě, *nekadit* - nekouřit).

Pro zájemce

Pro mezijazykovou homonymii se někdy užívá pojem *zrádná slova*. Jde o pojmenování, která příjemce informace může v různých kontextech interpretovat z hlediska významu odlišně. Tato slova mají nejméně ve dvou jazycích stejný nebo téměř stejný tvar, přitom se však liší svým významem. V zahraniční literatuře lze najít pro „zrádná slova“ i jiný názvy, př. v ruské odborné literatuře se používá spojení *ložnyj drug perevodčika*, v německé odborné literatuře *falsche Freunde*.

Pokud srovnáváme český a slovenský jazyk, který je nám nejbližší, zavádějící jsou zvláště ty případy, kdy slovenským homonymům odpovídají v češtině dvě pojmenování; slovenské *statok* odpovídá nejen českému *statek*, ale i *dobytek*, slovo *stávka* znamená v češtině *stávka*, ale i *sázka*, slovo *statočný* má význam i českého slova *poctivý* apod. Slovenské slovo *šiška* může znamenat české *šiška* nebo také *kobliha*; naopak české *kolo* může odpovídat slovenskému *kolo*, *koleso* nebo *bicykel* apod. Kdybychom vycházeli jen ze zvukové podoby slova, mohli bychom se domnívat, že slovenské *lúč* odpovídá českému *louč*, avšak *lúč* znamená česky *paprsek* a adjektivum *lúčovitý* je *paprskovitý* aj. Je pravda, že slovenské *ako* lze překládat slovem *jako* (popřípadě *jak*), ale z toho nelze vyvozovat, že například slovenské *ak* lze do češtiny mechanicky překládat slovem *jak*, neboť této slovenské spojce odpovídá v češtině spojka *kdyby*, popřípadě *jestliže* nebo *-li*. Zvláštní pozornost je třeba věnovat také těm slovům, která jsou v jednom jazyce spisovná, ale ve druhém jazyce se jeví jako substandardní, např. *hasák*, *šroubovák*, *šnek* (v technickém vyjadřování) jsou v češtině spisovná slova, ale ve slovenštině jde o slova slangová. V uvedených případech i v případech dalších může mnohdy dojít k omylům, které ovlivní srozumitelnost textu. O příklady tohoto typu mají žáci na základní škole, ale i studenti na střední a vysoké škole velký zájem, a proto uvedené informace mohou přispět jak k oživení jazykového vyučování, tak také k probuzení hlubšího zájmu o další slovanský jazyk.

Třídění homonym

O třídění
homonym

Podle původu:

- Čistě lexikální - náhodná shoda formální (*vlna* - na vodě x srst), mohou ji tvořit: a) 2 slova domáci (*travička*); b) slovo domáci + přejaté (*čelo* - violoncello/cello); c) 2 slova přejatá (*raketa* - pálka - z francouzštiny x letací zařízení - z němčiny); d) 2 slova přejatá z téhož jazyka (*hyperbola* - kuželosečka x nadsázka - z řečiny); *lokálka* (místní dráha x zpráva v novinách - z latiny).
- Slovo tvorná (*vinice* - místo x žena); tvoří ji: a) slovo tvorný prostředek: přípona - *pračka* (děj x nástroj); předpona - *přeteče* (z jednoho do druhého x přes okraj); b) paralelní tvoření stejného slovo tvorného typu: *červenka* (pták, nemoc vepřů, červená hlína, plemeno slepic aj.).
- Slovně druhová (*místo* - podstatné jméno x předložka), podobně: *během*, *večer*, *účetní*.
- Z rozpadlé polysémie (*jeřáb* - pták x stroj) - slova odliší až etymologické bádání.

Podle rozsahu:

- úplná homonyma (*klika* - držadlo x skupina jednotlivců), *stopka* (rostlina, sklenice);
- částečná (*los* - zvíře x listina), *rys* - zvíře x tah ve tváři x výkres);
- homofomy (*tři* - číslovka x sloveso), *žítí* (žiji, žnu).

Na homonymii úplné, ale především částečné jsou založeny slovní hříčky, tzv. **kalambúry**: *Panové, nežeňte se!* Uvedených prostředků se záměrně využívá v umělecké literatuře, zvláště v poezii (*Vítr nevané sám, i já vanu, vanu v koupelně mám.* J. Suchý)

3.4 Paronyma ↑

Jsou slova graficky nebo fónicky podobná, avšak významově zcela odlišná, např. *povědomí* (povšechná vědomost o něčem; *jazykové povědomí* - jazyk ve vědomí příslušníků daného jazykového společenství; vědomí vztahu k určitému společenství - *národní, společenské povědomí*) x *podvědomí* (oblast ne plně vědomé duševní činnosti - *zážitky uložené v podvědomí*); *adoptovat* (osvojit - *adoptovat sirotka*) x *adaptovat* (přizpůsobovat, přizpůsobit, upravovat, upravit - *adaptovat starou stavbu*); *bojler* (elektrický ohřívač vody) x *brojler* (jatečné kuře vhodné k pečení) aj. Existence uvedených dvojic způsobuje možnost záměny slov. Jde o jev blízký homonymii a využívá se ho rovněž v uměleckém stylu, v publicistickém stylu (zvláště ve fejetonech), ale i ve slovních hříčkách.

O paronymech

3.5 Přenášení významu slov ↑

Podle toho, zda má slovo jeden nebo více významů, rozlišujeme:

Slova
jednovýznamová
a
mnohovýznamová

- **Slova jednovýznamová.** Jsou méně častá než mnohovýznamová. Označují jen jeden předmět nebo třídu předmětů, př. termíny (*citoslovce, adverbia*), vlastní jména (*Pavel, Jana*), jména zvířat (*pes Alík, kocour Mikeš*), zeměpisné názvy aj. Nejsou jimi taková pojmenování, která se objeví v různých druzích, př. *Bystřice* (řeka, město), *Paříž* (město, hotel) aj. Početné termíny jsou jednoznačné jen v hranicích jednoho oboru. Mimo obor mají význam neterminologický: *člunek* (malý člun x část tkalcovského stroje). Vlastních jmen lze užívat pro pojmenování jiných skutečností (viz výše: *osuška Eva, příkrývka Larisa*).
- **Slova mnohovýznamová.** Mají dva nebo více významů vztahujících se ke dvěma nebo více různým denotátům, př. *oko* (pytlácké, na polévce, na punčoše apod.). Jde o výraz jazykové ekonomičnosti.

Proces vznikání nových významů u existujících lexikálních jednotek se označuje jako **sémantické tvoření** pojmenování. Neutrální slova přecházejí do terminologie (*krok programu*). Původně šlo o význam přímý, nový význam je přenesený.

Sémantické
tvoření slov

3.5.1 Metafora ↑

Přenášením významu slov na základě vnější podobnosti denotátů vznikne **metafora**, př. *zub v ústech* x *zub pily* (podobnost tvaru), *cihlový dům* x *cihlová barva* (podobnost v barvě), *pata nohy* x *pata hory* (podobnost v umístění), *ručička u hodinek* (podobnost ve funkci), *kapka* (podobnost v rozsahu - ve významu „málo“) apod.

O metaforách

Metafory obvykle ztrácejí na působnosti - **lexikalizují se**. Mnohé se již staly neutrálními

pojmenováními (oční jamky, bubínek v uchu, kohoutek u vodovodu). Nevhodné jsou tzv. popletené metafory, které vznikají kontaminací dvou synonymních metafor, př. ožehavý oříšek (z „ožehavý problém“ a „tvrdý oříšek“). **Jmenné metafory** se zakládají na podobě kvality (bojovný kohout), vnějšího vzhledu (kohoutek pušky), kvantity (povodeň nových knih), vnějších okolností (jádro věci) aj. Často jde o slova zdobnělá (jazýček, kohoutek). Pojmenování se přenáší:

- zvíře → rostlina (kočičky, kuřátka, lišky, orlíček, kozlík);
→ nemoc (houser, polyp);
→ lidé (medvěd, slov, liška, štika);
→ věc (beran, koza, kůň);
- člověk → zvíře (otakárek, mlynařík, kovařík, tesářík, hrobařík);
- věc → člověk (klacek, buchta, pařez, bambule);
→ zvíře (vážka, kukla);
→ rostlina (přeslička, peníze, mečík);
→ část těla (lopatka, jablko, koš, bubínek, třmínek).

U **adjektiv** je jejich metaforický význam patrný jen ze spojení se substantivem:

- jakostní adjektiva (lehká otázka, hluboké znalosti, měkká povaha);
- relační adjektiva (kamenné srdce, železný zvyk).

Příslovce (cihlově zabarvený, pichlavě hledět, křiklavě červený).

Slovesa (líčit stěnu x událost; otevřít diskusi; uspat svědomí); zvířecí zvuky (štěkat, kvákat, kdákat...). **Personifikací** nazýváme spojení sloves vyjadřujících děje živých podmětů spojovaných s podměty neživými, věcnými (houba saje, plíce pracují, hodiny jdou, svíčka mrká, motor běží).

K metaforám řadíme také hanlivé označování lidí jmény zvířat (šeredná opice, mlsný kocour, hubená koza), mluvíme také o metuzalémském věku, oblomovštině, kondelíkovštině, švejkovštině apod.

3.5.2 Metonymie ↑

Přenášení významu slova na denotát, který váže s původním denotátem souvislost vnitřní, př. hlídka (hlídání x lidé, kteří hlídají), psaní (děj x dopis), samota (osamělost x opuštěný dům), pekařství (dílna x prodejna) - **metonymie strukturní**. Původní význam, který je východiskem přenesení, mnohdy už neexistuje: chodba (místo k chození, nikoli děj). Nové slovo se k původnímu nemusí vztahovat (pergamen k Pergamon, nimrod k biblické postavě Nimroda). Můžeme rozlišovat metonymii na základě věcné souvislosti, a to **místní** (celý dům se seběhl = všichni lidé), **časovou** (Hromnice - světily se stejnojmenné svíčky; 28. říjen - vznik republiky), **způsobovou** (mít husí kůži = mít strach), **příčinnostní**: jméno původce se přenáší na výtvar (číst Máchu, hrát Dvořáka; ampér, volt; sendvič - Earl of Sandwich, rentgen - MUDr. W. C. Roentgen aj.), **látkovou**: jméno látky se přenáší na výrobek (plechy - hudební nástroje, králík - kožešina) a **symbolickou** (podat ruku = uzavřít manželství; vstoupit na trůn = být nastolen; vítězství pŭlměsíce = mohamedánství) aj.

O metonymii

Vlastní jména osobní se stávají označením typu. Jde o jména historických osobností (donchuán, kasanova), jména mytologických postav (venuše, titán), jména náboženských postav (goliáš, david, lazar, jidáš), jména literárních postav (donkichot, romeo, otelo) aj.

Jména osob se přenášejí na fyzikální jednotky (*watt, ampér, volt, pascal, ohm*), nebo na vlastní vynález (rentgen aj.).

Pro zájemce

Další použití vlastních jmen (často známé jen etymologům): *mansarda* (podle stavitele Francois Mansarda), *silueta* (malíř Silhouette), *šrapnel* (Angličan Henry Shrapnel), *bojkot* (Irčan Boycott), *šovinista* (literární postava Nicolas Chovin), *gilotina* (lékař J. Guillotin), *pepito* (tanečnice Pepita), *nikotin* (Jean Nicotin), *raglán* (lord Raglan), *havelok* (generál Henry Havelock), *brajgl* (holandský malíř F. Breughel), *lynč* (irský starosta Lunch); slovesa: *galvanizovat* (fyzik Galvani), *pasterizovat* (l. Pasteur). Místní jména: *šampaň* (Champagne), *bordó* (Bordeaux), *míšeň* (Míšeň - porcelán), *havana* (doutník), *plzeň* (pivo) aj.

3.5.3 Synekdocha ↑

Přenášení významu slov na základě rozsahu poměrů denotátů se označuje jako **synekdocha**.

O synekdochách

- **Přenos z části na celek.** (*vrch* - část hory i celá hora); plod (rostlina (*malina, jahoda, ořech, hruška*); květ (rostlina (*růže, karafiát, bramborík, fialka*)). Tímto způsobem vznikla i příjmení: *Hlava, Palec, Stehno, Brada, Zoubek, Noha* aj.; budova (osada (*Klášter, Dvůr, Kostelec*) aj.
- **Přenos z celku na část, př. květ** (rostlina, *malina* (rostlina; *vejít pod rodnou střechu* (dům); *hlava, krk, duše* (člověk); nepřišla *tam ani noha* aj. Může jít i o součást fráze (*kolik hlav, tolik rozumu*).

Úkol 25

Obrazné vyjádření nahrad'te vhodným synonymem:

Držela se ho jako klíště. - Když se vrátil, byl vychrtlý jako pes. - Utíkali, jako by jim koudel za zadkem hořela. - Kručí mu v břiše jako ve starých varhanách. - Je hloupý jako trám. - Ten koláč byl malý jako bleší oko. - Jano, mračíš se jako Popeleční středa. - Honza je zdravý jako řípa. - Lžete, jako když tiskne. - Je jako za groš kudla, ale jinak je všemi mastmi mazaný. - Bude to mravenčí práce, na to nezapomeň! - Nedělej z komára velblouda. - Pořád po něm házela očima. - Ta holka mu zobe z ruky. - Opravdu mu vytrhla trn z paty. - Jeden je za osmáct, druhý za dvacet bez dvou. - Kluci se rvali o sto šest. - Je to opravdu za babku. - Zase přišla s křížkem po funusu. - Jeho slova padla na úrodnou půdu.

3.6 Frazeologie, konexita jazykových jednotek v textu ↑

Ustálená víceslovná pojmenování s přeneseným (obrazným) významem. Nauka, která zkoumá tato pojmenování, se nazývá **frazeologie**.

O frazeologii

Pro zájemce

Frazeologie je poměrně mladá samostatná jazykovědná disciplína (i když její kořeny sahají až do starověku), která se vyvíjí, mění a obohacuje v závislosti na vývoji a změnách současného jazyka. Původ termínu *frazeologie* je v řečtině, jde o kompozitum řeckého *phraseón* odpovídající českému „fráze“, lépe řečeno „způsob vyjádření“, a *logos* - „slovo“ nebo „řeč“. Původní význam pojmu byl „nauka o způsobu vyjadřování“. V současné lingvistice se pojmem *frazeologie* rozumí část jazykovědy studující frazeologické jednotky. Podle **J. V. Bečky** lze frazeologii chápat jako *soubor ustálených spojení slov*, tzv. frazeologických obrátů. Jde o složená pojmenování, která se na sebe sémanticky váží. Významová samostatnost slov je oslabena nebo zcela zrušena. **Marie Čechová** v souvislosti se stylovou charakteristikou frazeologických prostředků hovoří o tzv. *dynamice frazeologie*, proměny frazeologie v čase, event. místě a situaci užití, a to za předpokladu, že dvě hlavní vlastnosti frazeologického výrazu jsou vícekomponentnost (víceslovnost) a ustálenost. Zaniklé frazémy nahrazují nově vzniklé a zastaralé se obměňují nebo aktualizují, např. *jet plnou parou* → *jet na plný plyn* → *jet kosmickou rychlostí* (velmi rychle). Vlastní frazeologie se může projevit v *kollektivech* (př. sportovních) - *jít na*

bednu (umístit se do 3. místa); **rodinách** (oblíbený výrok člena rodiny) - *Životní zkušenosti jsou cenné, ale drahé* (zkušenosti člověka formují, ale zároveň ho mohou stát úsilí a peníze); **nářečích** (vyjádření životních zkušeností) - *máš tu jak v cigánské budě* (nepořádek, neuklizeno); **slangu a argotu** (nebyla prozatím soustavněji studována) - *mít letecký den* (neudělat zkoušku).

Členění frazeologických jednotek:

Podle **rozsahu** frazeologizace existují spojení:

Rozsah
frazeologizace

- **S jedním frazeologickým členem:** typ **vlčí mák**. Frazeologizovaným členem je určující adjektivum (vlčí). Vyskytuje se u termínů (*černý kašel, slepé střevo, těžká voda, mléčné zuby*) i ve spojeních jiných (*děravá paměť, slepý pasažér*). Někdy jde i o vlastní názvy (*Černé moře, Tichý oceán*).
- **Frazeologizovaná jako celek:** typ **bílá vrána, ukázat paty**. Je možno k nim uvádět jednoslovné ekvivalenty: *bílá vrána* (výjimka), *ukázat paty* (utéct). Jako termíny se nacházejí např. v botanice (*zlatý déšť, vlčí mor, koží brada*), v zoologii (*paví oko, hadí hlava*), v astronomii (*Mléčná druha, Malý vůz*) aj. Neterminologická spojení jsou často expresivní (*mořský vlk, modrá krev, berná mince, tvrdý oříšek* aj.). Frazeologické jednotky typické pro určitý jazyk a nepřeložitelné do jiného jazyka označujeme jako **idiomy** (*nechat na holičkách, ani zbla, na jedno brdo* aj.).

Pro zájemce

Idiomy se někdy oddělují od frazeologismů. Jde však o dělení poměrně široké a nepřilíš průkazné. Vhodněji lze považovat za idiomy frazeologické obraty s tvary a slovy, která se mimo spojení ve slovní zásobě nevyskytují, př. *na bílé dni; z čista jasna; ani vidu, ani slechu; honit bycha; mít něco za lubem; vzít pochopa* aj.

Podle **slovnědruhov** příslušnosti

Při klasifikaci se vychází:

Slovnědruhá
klasifikace

- **Ze slovnědruhov** příslušnosti **klíčového slova**. Pod názvem klíčové slovo rozumíme slovo určené. Rozlišujeme jednotky: substantivní (*kočičí stříbro, Achillova pata*); adjektivní (*mazaný všemi mastmi, chudý jako kostelní myš*); slovesné (*vzít nohy na ramene, hrát komedii*).
- **Podle slovnědruhov** platnosti **ekvivalentu**. Podle smyslu rozlišujeme frazeologické obraty: substantivní (*úhelný kámen, čínská zeď, jablko sváru*); adjektivní (*samý sval, každý pes jiná ves*); slovesné (*lovit v kalných vodách, pustit k vodě*); příslovečné (*z bláta do louže, na každém kroku, prašť jak uhod'*); předložkové (*ve světle, po linii, na poli*); částicové (*na neštěstí, na žalost*); citoslovečné (*čert to vem*).

Z jazykových typů frazeologických obrátů vychází strukturní třídění. Časté jsou frazeologické obraty **přírovnávací**. Přírovnání se může připojit: k podstatnému jménu (*kluk jako buk*), k přídavnému jménu (*bledý jako stěna*) nebo ke slovesu (*mlčí jako hrob*). Nejmenší frazeologickou jednotkou jsou **předložkové pády** (*od oka, mimo pochybnost, návod v kostce* aj.).

Podle **větné platnosti** určujícího členu rozlišujeme frazeologické obraty:

Větná platnost

- **koordináční** (*zuby nehty, za hory a doly, krev a mléko* aj.);
- **determinační**, a to: přívlastkové (*prašivá ovce, krkavčí otec*); předmětné (*prolomit ledy, malovat čerta na zeď*); příslovečné (*táhnout za jeden provaz, píchat do vosího hnízda*).

Zvláštním případem jsou **frazeologické obraty větné**; mají formu věty, ale povahu pojmenování (*hoří mu půda pod nohama, teče mu do bot* aj.).

Podle **citových příznaků** rozlišujeme frazeologické obraty neutrální (*krok za krokem, bílá vrána*) a expresivní (*házet flintu do žita*). Mohou mít i ráz eufemistický (*odejít na věčnost*) nebo dysfemický (*být pod drnem*).

Citové příznaky

Podle **stylistického hlediska** vyčleňujeme neutrální frazeologické obraty (*tvrdý oříšek, husí kůže*) a slohově příznakové: hovorové (*dát na frak*), knižní (*obrátit v prach a popel*), popř. publicistické (*dát prostor, poprat se s problémem*).

Stylistické
hledisko

Podle **původu**

Původ spojení

- **Domácí frazeologické obraty** mívají původ v nářečí nebo slangu (*nestát za starou bačkoru, sušit hubu, mít pod čepicí*).
- **Cizí frazeologické obraty** čerpají nejčastěji z antické mytologie a historie (*Achillova pata, Tantalova muka, gordický uzel, nosit sovy do Atén*), popř. z biblických námětů (*marnotratný syn, zakázané ovoce, číst levity, kalich hořkosti*).

Pro zájemce

V mnoha jazycích jsou některá spojení vyjádřena podobně, př. říct z očí do očí, anglicky *face to face*, německy *unter vier Augen*, rusky ? ????? ?? ????, francouzsky *tete a tete*. Podobně například *je zvědavá jako koza* (německy *sie ist neugierig wie eine Ziege*).

Frazeologické jednotky mohou být synonymní navzájem, ale také ekvivalentní s výrazy nefrazeologickými, a to souslovnými i jednoslovnými, př. *spát - být v limbu - jít do kanafasu - jít do hajan; chytrý - mazaný všemi mastmi - mít pod čepicí - mít za ušima - mít hlavu na pravém místě - jíst vtípnou kaši - být od lesa - mít všech pět pohromadě* aj.

Pro zájemce

Nástin dějin frazeologie. Frazeologie jako jazyková disciplína prošla dlouhým vývojem. V 19. století vyšly publikace, v jejichž názvech autoři použili pojem „frazeologie“, tj. vlastní popisná frazeologie. Jedná se především o německy psanou práci Josefa Matěje Sychry *Versuch einer böhmischen Phraseologie* (z let 1821-1822), dále o *Českou frazeologii* Františka Šebka (z r. 1864). Spisy však více než věcnou frazeologii v dnešním slova smyslu popisují správný úzus a slovesné rekce.

Paremiologie je termín, jímž rozumíme druhou větev frazeologie zabývající se příslovími. Jedná se o disciplínu starší. Její počátky sahají do 15. století. Zabývali se jí např. Smil Flaška z Pardubic (*Preverbia Flassconis, generosit domini et baccalarii Pragensia* z 15. století), Jan Blahoslav (*Přísloví česká* z r. 1571), Jakub Srnec z Varvažova (*Dieteria seu preverbia, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholar pravatae ditributa* z r. 1582), Jan Amos Komenský (*Moudrosti starých Čechů* z r. 1631). Na ně navazují velké osobnosti doby národního obrození - Josef Dobrovský (*Českých přísloví sbírka* z r. 1804) a František Ladislav Čelakovský (*Mudrosloví jazyka slovanského v příslovích. Připojena jest sbírka prstonárodních českých pořekadel* z r. 1852). Frazeologie tedy byla rozvinutá již od středověku, avšak všechna dosud uvedená díla bychom mohli označit jako prosté, nepřehledné „seznamy“, jež nenabízejí žádnou informaci o svém původu, významu ani vhodném použití. K hlavnímu rozvoji frazeologie jako samostatné disciplíny došlo až ve 20. století, a to zásluhou Charlese Ballyho. V prvních dvou desetiletích se Václav Flajšhans a Jan Mašín ještě snaží navázat na obrozenskou tradici. V r. 1947 nastává v dějinách frazeologie obrat vydáním *Lidových rčení* známého překladatele Jaroslava Zaořálka, v nichž kromě seznamu je i stručná anotace. V 80. letech 20. století se začíná se shromažďováním veškerého soudobého materiálu pro relativně úplný spis celé české frazeologie,

které je završeno následným vydáním publikace F. Čermáka a J. Hronka *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (dosud vyšlé svazky obsahují přísloví, neslovesné, slovesné a větné výrazy). V současné době se frazeologií zabývá např. L. Štěpánová (srovnávací frazeologie, etymologie české frazeologie), J. Bachmanová (frazeologie v nářečích), P. Klötzerová (lexikální idiomy, slovtvorba), M. Čechová (stylová charakteristika frazeologických prostředků) a další.

Shrnutí

- Synonyma jsou různá slova, která mají společnou pojmenovávací funkci.
- Synonymie (souznačnost) existuje ve všech jazykových plánech, nejvíce je však rozvinuta a teoreticky nejlépe zpracována ve slovní zásobě.
- Podle rozsahu dělíme synonyma na úplná, terminologická a částečná, která mohou být ideografická, stylistická, expresivní, dobová a frekvenční.
- Terminologická synonyma musí být synonymy absolutními, protože termín má být vždy jednoznačný.
- Synonyma se vyskytují u všech slovních druhů.
- Podle struktury pojmenování rozlišujeme synonyma jednoslovná, víceslovná (souslovná) a frazeologická.
- Podle původu rozlišujeme synonyma tvořená domácími slovy, domácími a přejatými slovy a slovy cizího původu.
- Synonyma se společným významem vytvářejí synonymní pole, v jeho centru stojí tzv. dominanta.
- Synonyma se seskupují do synonymních řad.
- Synonymy nejsou varianty, různojazyčná pojmenování a tautonyma.
- Antonyma jsou slova opačného významu; většina slov antonyma nemá.
- Členy kontradiktorické dvojice se navzájem vylučují, členy kontrární (protikladné) dvojice předpokládají existenci středního členu.
- Lexikální antonyma jsou tvořena slovy nepřibuznými (domácího i cizího původu).
- Slovtvorná antonyma jsou tvořena slovy přibuznými, odvozeninami a složeninami.
- Mnohovýznamová (mnohoznačná) slova mají dva nebo více významů vztahujících se ke dvěma nebo více denotátům. Polysémie vzniká v kontextu na principu metafory a má obdobné stylistické uplatnění jako homonymie.
- Mezi homonymií a polysémií je plynulý přechod.
- Homonyma jsou slova se stejnou formou, ale zcela různým významem a původem.
- K nepravým homonymům řadíme: homofony, homografy, mezislovní homonyma a mezijazyková homonyma.
- Podle původu rozlišujeme homonyma čistě lexikální, slovtvorná, slovnědruhá a vzniklá z rozpadlé polysémie.
- Paronyma jsou slova graficky nebo fónicky podobná, avšak významově zcela odlišná.
- Podle toho, zda má slovo jeden nebo více významů, rozlišujeme slova jednovýznamová a mnohovýznamová (jsou frekventovanější).
- Metafora vzniká přenášením významu slova na základě vnější podobnosti denotátů.
- Metonymie vzniká přenášením významu slova na denotát, který váže s původním denotátem souvislost vnitřní.
- Synekdocha je přenášení významu slov na základě rozsahu poměrů denotátů (přenos z části na celek a z celku na část).
- Frazeologie zkoumá ustálená víceslovná pojmenování s přeneseným (obrazným) významem.
- Podle rozsahu existují spojení s jedním frazeologickým členem nebo spojení frazeologizovaná jako celek.
- Frazeologické jednotky typické pro určitý jazyk a nepřeložitelné do jiného jazyka označujeme jako idiomy.
- Z hlediska slovnědruhé příslušnosti se vychází z příslušnosti klíčového (určovaného) slova nebo podle slovnědruhé platnosti ekvivalentu.
- Podle větné platnosti určujícího členu rozlišujeme frazeologické obraty koordinační a determinační.
- Podle původu máme frazeologické obraty domácí a cizího původu.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jak definujeme synonyma?
2. Uveďte základní dělení synonym.
3. Která slova a které tvary nejsou synonyma?
4. Definujte antonyma a určete rozdíl mezi antonymy kontradiktorickými a kontrárními.
5. Charakterizujte antonyma lexikální a slovtvorná.
6. Jaký je rozdíl mezi polysémií a homonymií?
7. Co řadíme k nepravým homonymům?
8. Jak dělíme homonyma podle původu a podle rozsahu?
9. Čím se liší paronyma od homonym?
10. Uveďte příklady slov jednovýznamových a mnohovýznamových.
11. Jak vzniká metafora; objasněte pojem lexikalizovaná metafora.
12. Uveďte některé druhy přenašeni pojmenování.
13. Jak bychom mohli charakterizovat metonymii?
14. Jakým způsobem vzniká synekdocha?
15. Čím se zabývá frazeologie?
16. Podle jakých kritérií členíme frazeologické jednotky?

Pojmy k zapamatování

- synonyma
- varianta
- tautonyma
- terminologická synonyma
- synonymní řada
- dominanta
- antonyma
- lexikální negace
- homonyma
- homofony
- tomografy
- mezislovní homonyma
- mezijazyková homonyma
- polysémie
- paronyma
- slova jednovýznamová
- slova mnohovýznamová
- metafora
- personifikace
- metonymie
- synekdocha
- frazeologie
- idiom
- frazeologický obrat

Průvodce studiem

Společně jsme ukončili další obsáhlou kapitolu, v níž jste si ujasnili některé základní pojmy, s nimiž jste se během výuky na gymnáziu jistě již setkali. Předpokládám, že přehledné utřídění přispělo k tomu, abyste si uvědomili souvislosti mezi jednotlivými jevy, a že získané poznatky budete schopni užívat ve vlastní praxi. Udělejte si delší přestávku a teprve potom začněte se studiem poslední kapitoly. Hodně úspěchů!